

ERDÉLYI ÁGNESRŐL

Egy összeállítás margójára

Erdélyi Ágnes (1914–1944) – Radnóti Miklós féltestvére, kishúga – két szempontból lehet érdekes az irodalomtörténet-írás számára. Mint „adalék” Radnóti életrajzát gazdagíthatja, márpedig Radnóti elég jelentős költő (s elég rendhagyó fejlődési pályát befutó alkotó) volt ahhoz, hogy a megismerése lehetőségét javító új adatokat örömmel vegyünk. S a kishúg önléte okán is érdekes lehet, hiszen ő maga is költő, verseket és prózát egyaránt publikáló alkotó volt. Most megjelent kötetének (*Arckép szavakból*. Bp. 2020, Jaffa) összeállítója, Bíró-Balogh Tamás ezt a második szempontot állítja középpontba, s azt hangsúlyozza: „Életmű – alanyi jogon”. Az összeállító álláspontja, a kötet első, szükségképpen gyors és felületes átolvasása alapján nem evidens (igaz, e kötetből Erdélyi Ágnes publicisztikája hiányzik), de az életrajzi adalék összefüggésében is elég jelentős ahhoz, hogy a könyv megkapja a figyelmes olvasás, az újraolvasás lehetőségét, s így kiderüljön, csakugyan alanyi jogon (is) jár-e neki a figyelem.

Erdélyi (polgári nevén: Glatter) Ágnes és Radnóti apja volt közös, Radnóti édesanyja Miklós születésekor (1909) meghalt, Ágnes az apa második házasságából született. A költészet iránti érzék valószínűleg mindkét gyereknél apai örökségnek tekinthető, a Glatterek közül egyébként a kutatás több művészt is számon tart. (Még a neves szegedi festőművész, Heller Ödön is Glatter-rokon volt.) A két testvér csak apjuk korai haláláig, 1921-ig élt együtt, utána Ágnes Erdélybe került édesanyjával, Miklós pedig – immár apátlanul és anyátlanul – Budapesten maradt apai rokonainál gyámság alatt. A két életútnak van egy viszonylag rövid, hétéves közös szakasza, és van két, külön-külön futó hosszabb szakasza, amely egymásról tudó, érintkező, de mégis – legalábbis geográfiai értelemben – távoli. Mindkettő, más-más okból, de tanulságos.

Az 1921-ig tartó közös szakasz Radnóti életrajzát gazdagító hozadékát Bíró-Balogh Tamás szépen rekonstruálja bevezető tanulmányában, s jó érzékkel prezentálja Ágnes ez időszakra vonatkozó verses emlékezését is. Ez már önmagában is nyeresége a kötetnek – Ágnes utalásokban, emlékfoszlányokban sok olyasmit is elmond, ami lényeges bátyja életrajzának egy kevésbé jól dokumentálható periódusa szempontjából. (Lakáskörülményeik, a család társadalmi helyzete, majd a süllyedés, az addigi egzisztencia szétesése stb.) Paradox módon azonban mégsem ez a közös periódus hozza a legtöbb új és lényeges ismeretet. Az, hogy Radnóti szerette a húgát, távol élve is figyelemmel kísérte sorsát, alkalmilag reagált is rá – természetes. De hogy milyen életívet járt be a távolra szakadt kishúg, mi lett belőle, s mindez hogyan viszonyul bátyja élettörténetéhez, az már történeti-szociológiai értelemben is sok újdonságot hoz, és komoly magyarázó értéke van. Az értelemszerű különbségek is, a párhuzamosságok is érdekesek és tanulságosak.

A különbségek könnyen számba vehetők. Férfi/nő, idősebb/fiatalabb, magyarországi/külszági (romániai), jobb módú rokonok eltartottja/kisebbségi kispolgári egzisztencia szocializáltja, stb. A párhuzamosságok kevésbé kézenfekvők, de azért érzékelhetők és kimutathatók ezek is. A költői ambíció megléte, a „baloldali” beállítottság, s mindennek előtt az erős egyéni és társadalmi önkifejezési igény itt is, ott is megvan. A fiatalabb Ágnesre, a földrajzi távolság ellenére, nyilvánvalóan hatott bátyja példája is, a költő

Miklós megerősítő, visszaigazoló érzelmi és intellektuális minta lehetett számára. Aligha pusztán véletlen, hogy Ágnes költői indulása idején Miklós éppen Váradra látogatott, a kishűg pedig verset publikált, bátyjának ajánlott versben köszöntötte őt. Mintegy nyilvánosan is vállalta összetartozásukat.

Am van a két életútnak és pályáivnek egy olyan dimenziója is, amelyről szólva nehéz eldönteni, a párhuzamok vagy a különbségek a dominánsak-e. Két úgynevezett „magyar zsidó” alkotóról van szó, akiknek az anyanyelve is, alkotói nyelve is a magyar volt, de az e „választást” kísérő szociokulturális kontextus, az egyént ért impulzusok nem teljesen azonosak. S a két magatartás csak részben azonos. Miklós opciója az volt, hogy ő „magyar” és „keresztény”, s emögött egy igen magas szintű morális autonómia húzódott meg. Ennek az opciónak a lényegét nem szokták megérteni, lényege ugyanis *nem* a „magyar” versus „zsidó” közötti választás, hanem valami ennél lényegesebb. Ez a morális autonómia ugyanis nem engedte meg, hogy a külvilág aktuális trendjei vegyék át az egyén önmeghatározása fölötti uralmat. S e morális autonómia (emberi tartás) nélkül a Radnótit önmaga fölé emelő kései nagy versei, amelyek természetesen egyszerre „zsidó” és „magyar” teljesítmények, nem születhettek volna meg. A kései versek tárgyi pontossága és a mindazt kifejezni képes érzelmi-kognitív szövedék személyes föltételei nem lettek volna adottak. A kései versek egy teljességgel szétzüllött, magatartását veszítő korban a megőrzött emberi tartás paradigmatis megnyilvánulásai.

Ágnes személyes helyzete és opciója bátyjához képest felemásabb volt. Ő Romániában nemcsak magyar és zsidó volt egy mindkettőt leminősítő és félreszorító hatalom erőterében, hanem olyan „kettős kisebbségben” élő, akinek a „főhatalom” sajátosságaival is szembesülnie kellett. Folyamatos potenciális identitásválasztási határhelyzetben mozgott. Az *igazodni* – *kihez* kérdése történetileg új módon merült föl az ő esetében. Ráadásul Ágnes nő volt, egy alacsony státuszú társadalmi csoport fiatal nőtagja, akinek a zsidó, a magyar, a nő és a bomló kispolgári egzisztencia valamennyi hátrányával szembe kellett néznie. Életútja térképén Nagyvárad éppen úgy ott volt, mint Szilágysomlyó vagy Bukarest, majd Kolozs-vár. Köztük nemcsak kis és nagy város, de „tisztá” magyar vagy éppen „tisztá” román lakosságú hely is volt. Míg Miklósnak legalább a magyar kultúra intézményes elsajátításának lehetősége megadatott, Ágnes lényegében magára hagyott autodidakta volt. A műveltség mint olyan nem segítette eligazodását az „életben”. Helyzete specialitását Gyarmati Fanni jól érzékelt: „csonka anyanyelv” (Ágnes hétéves korától idegen nyelvi közegben élt és tanult), kevés iskola, s ez a kevés is félig román nyelvű, az érettségig sem jutott el, majd tizennégy éves korától, azaz 1928-tól már csak az autodidaxis maradt számára. Nem éppen ideális fölkészülés egy személyiség és egy élet fölépítéséhez.

Alapválasztása mégis világos: ő magyar, a körülmények alakulása folytán „kisebbségi”, romániai magyar, aki folytatja előélete történetét saját életében. A számára nyíló lehetőséget azonban ez a többszörös kisebbségi helyzet erősen leszűkítette, s két fontos eleme maradt: a nyilvános megszólalás (közége a kisebbségi magyar kultúra intézményrendszerre), a szűkebb, őt erősítő és növelő közeg viszont csak egy marginális kis közösség lehetett, amelyben az etnikai elv, a nyelv és az oppozíció keresésének lehetősége lett a döntő. Az egzisztenciális szűköség élménye itt mindent determinált, de az oppozíció, mint a saját álláspont keresésének lehetősége, a kis közösségen belül megmaradt. Mindennek „zsidó” színezete, jól vette észre az erdélyi kortárs, Korvin Sándor, értelemszerű. Ez az ugyancsak bomlófélben lévő régi erdélyi magyar középosztályisághoz képest már egy más képlet. (Az Erdélyi Ágnes-kutatás egyik lehetséges feladata éppen ennek a képletnek a minél pontosabb és tárgyiasabb leírása lehetne.)

Ágnes tehetségére, emberi tartására vall, hogy e nehéz helyzetben is képes volt „saját” maga megteremtésére, finomodó alakítására. Versei egy része persze, mint minden kezdő, történetileg elkoptatott, üres képzeteket, kliséket mozgat – ezek csak technikai érte-

lemben versek. De verseinek egy másik része túllép ezen, s új, magyar nyelvű versekben nem nagyon megjelenő tapasztalatokat mond ki. E tapasztalatok nemcsak a kispolgári létnek a tapasztalatai, de egyben női tapasztalatok is. (A kisebbségi helyzet artikulálása mindig bátorság kérdése is.) A nőiség megjelenítése értelemszerűen egy járatlanabb út választását jelenti; a kimondhatóság határai változnak meg. A kisebbségi kispolgári lány önpercepciójának nyilvános rögzítése, persze, nem „nagy dolgokból” áll. Űl a moziban például, oldalán egy fiatalemberrel, és szembesül a mozinézés kettős következményével. A film világa és a való világ inkongruenciájával, s az utóbbi megélésének élményével. A kabát fölújításának szűkösségekben honos formájával, a „kifordítással” (mikor az anyag még meg nem kopott belső oldala kerül kívültre, hogy a kabát kopatlannak tűnjék – noha mindenki tudja, miről van szó). A kulturális fogyasztás korlátozott, szegényes voltával, a „javaktól” való elzártság speciális eseteivel – például: csak a szomszédnak van rádiója, de mivel ő csak a cigányzenét szereti, a klasszikusokat nála sem lehet meghallgatni. Vagy avval a ténnyel, hogy az autó luxus, s ő még csak háromszor ült autóban. A világot pedig vonaton sem utazhatja be; a technika ugyan adott ehhez, de a személyes lehetőség nem. S így tovább. A könyvespolcra, nem is meglepő ez, hiányoznak a nagy összefoglaló művek, a lexikonok – nincsen rájuk pénz. Mindezek persze afféle sérelmi lista tételei is lehetnének, de nem azok: a szegénység és a kényszerű autodidaxis megelőli tudják, itt többről van szó. A személyiség önalakításának olyan hiányai ezek, amelyeket az alakuló én már érez, de nem tud vagy nem kellő mértékben tud pótolni.

Figyelemre méltó, hogy szerelmi életének alakulása sem marad rejtve, beszél róla, magától értetődő természetességgel. (Igaz, e témában ő sem ereszkedik túlzottan mélyre.) Érdekes, volt „politikai” vénája is. Erre nem csak életrajza eseménytörténetéből lehet következtetni. Olykor versben is tetten érhető ez az érdeklődés. Egy példa erre: a náci könyvégetés után ő is szól róla. Az esemény sajnos nem irodalmi nóvum, mások is írtak róla (akkor is, azóta is), de ennek a szimbolikus prezentációnak már súlya van. Pontos és mély, és – sajnos ma már tudjuk – egy szimbolikus perspektíva nyitányává vált, amit ő is rögzített.

Mindezt persze akár pusztá életrajzi adalékok sorának is lehetne tekinteni, de – vegyük észre – nem csak az. A költői megformáltság is tetten érhető. S a kishűg jó pillanataiban maga is költő. Pedig még halálakor (1944) is csak harmincéves volt.

Nem tudom, igaza lesz-e Bíró-Balogh Tamásnak, s lesz-e egy újabb kötet Erdélyi Ágnes cikkeiből is. Reméljük, hogy így lesz. Mindenesetre egy kis kötetnek még mindenképpen lenne funkciója. Egy kötet, amely még részletesebb életrajz- és pályatörténeti rekonstrukciót, Erdélyi Ágnes valamennyi (elérhető) levelét, fényképeit (vagy legalábbis azok jellegzetes darabjait, például az e kötet borítójára tett remek portrét), a róla készült kortársi művészi ábrázolásokat (például Ruzicskay György portróját), a versek javát (itt a kiemelő szelekció többet adna, mint a sikerülteket és a sikerületleneket egybeseprő esetleges „összes”) – s természetesen a publicisztikát. Mindez persze továbbra is adalékszerűvé tenné ismereteinket, de a jelenleg még rejtőző összefüggéseket jobban fölszínre hozná. S mindenképpen hasznosabb lenne, mint a mindent föltilizáló „üzleti” misztifikáció, amely Radnóti neve mögé besorolva mindent eladni igyekszik, ami valahonnan előkapható.

Erdélyi Ágnes költészetét szűken vett „esztétikai” szempontból nehéz egyelőre megítélni. Voltaképpen csak egyetlen, saját maga megkomponálta kötete van, amelynek verseit nemcsak megírta, de utólagos szerzői kontrollnak is alávetette. (Vagy ha az egy példányos, voltaképpen kézirat státuszú *Nagybányát* is ideszámítjuk, kettő.) Az összes többi véletlenül került a „hátrahagyott versek” státuszába, függetlenül attól, hogy a zsenék közé tartozik-e, avagy csak a közlési viszonyok súllyesztették el a verseket. Az pedig, hogy az életműből mi semmisült meg vagy/és „lappang”, egyelőre sejteni sem lehet. (Számomra nem lenne meglepő, ha – miként bátyjánál is történt – az ő versei is reflektáltak volna arra a sorsra, amely neki jutott.)

Ha csak az egyetlen megjelent kötetet, a *Kórus három hangra* címmel közöltet tekintjük autentikusnak, amelyben az egyes versek kiegészítik, korrigálják vagy éppen megerősítik egymást, s így külön szemantikai viszonyokat képviselnek, akkor három következtetés automatikusan adódik. A kötet anyaga (önmagán belül is) egyenetlen. A technika és a módszer gyarlósága, az üres, konvencionális képzetek föl-fölbukkanása az adott pályaszakasz (1933–35) természetes fejleménye. A java versek két jellegzetessége azonban ígéretes és figyelemre méltó. A szövegekben ugyanis megjelenik a női tapasztalat, méghozzá a „kisebbségi” kispolgári milióból érkező, saját miliójára reflektáló nő tapasztalatai. Mondhatnánk, női oldalról látja a világot, a saját, szűkösségekben és speciális összefüggések között szerveződő, még mozgásban lévő világát. Ez persze egyféle szociológiai, vagy ha úgy korszerűbben hangzik, gender hozadéka e versvilágnak. A motívumokból: a „kifordított” kabátból, az olcsó mozijegyből (s mentális következményeiből), a lehetséges férfi-nő-viszony alakulásának esetlegességeiből, a szubkulturális utalásokból (rádió, vonat, autó, magánkönyvtár stb.) természetesen nem a művesség, a költői eszközhasználat kifinomultsága az, amire fölfigyelünk, de annyi mindenképpen bizonyos, hogy ezek költői megragadására eredményes kísérleteket tett. S az is bizonyos, volt érzéke az élet bizonyos oldalai iránt, s ez a percepciója egyben morális jelzés is. S ez már közvetlenül elvezet a másik jellegzetességhez is. Bár nem „politikai” költő, ez a szféra sem teljesen idegen tőle. Személyileg is a baloldali szubkultúra része, osztozik e szubkultúra bizonyos várakozásaiban, ezek sztereotipizációjában ő maga is részt vesz, de két dolog jól érzékelhetően egyéni. Jellemző például, hogy Erdélyben élve is, nőként, írt például szavalókórusokat is – ez a politikai és költői megnyilatkozás agitatív funkciójú egyesítése. (Magyarországi költőnő szavalókórusára hirtelenjében nem is nagyon tudnék példát hozni.) A másik kiemelendő vonás a személyes sors alakulása szempontjából is jelentőséggel bír. A náci könyvégetés már említett költői percepciója és a szimbolikus szférába emelése jellegzetesen ilyen mozzanatot. Korérzékelésének számos eleme így komplementer bátyja korérzékelésével. S ez nemcsak lehetséges „hatás”, de párhuzamos – analóg – percepció jele is.

Néhány részletet idéznünk is érdemes. (1) Sok szempontból reprezentatív vers a *Mozi után* (187–188.); egészében idézni kellene. Most az egész helyett csak egy jellemző részlet, amely a férfi-nő-viszony nem szokványos oldalát villantja föl: „Az oldaladnál fiú ül, / szegény ő is mint te magad, a kezed / szorítja erősen, ha a lámpák kialudnak, / két órára ki is gyulladtak; ő férfi, te lány / és sötét van, aztán kattann újra a villany / és érzed a tekintetét, hisz kopott külsőddel / s olcsó púderreddel milyen zuhanás vagy neki / a film után”. Ebben, ha belegondolunk, a vágy és az ilyesmit alakító rendszerszintű vágygazdálkodás mint a kielégülést és a manipulációt „szórakoztatásként” egyesítő gyakorlat is megjelenik. (2) Az *És az élet mégis szép lesz!* (185.) egy emblematikus politikai gesztust ragad meg egyéni megfogalmazásban. Idézi az újsághírt: „Németországban könyvek égnek”, majd így interpretálja a fejleményt: „Berlinben az Opera téren / égett tegnap egy szörnyű máglya, / égő eszmék világítottak / s köröttük vakok örömtánca”. Az ellenpontozás, a sűrítés, és maga a forráseseményhez igazodó metafizika költőre vall. (3) A *Tétlen klublakók* a másik oldal egyik szimptomatikus reagálását villantja föl. A klubban a tánc is morális árnyalatot kap: „Forongnak meglökött / lendkerék szokottságával / három láb parketten, míg / hátuk mögött józan tetre készek / reggelre megszövik / sorsuk új szövétét / és arra ébrednek, nincsen számukra hely / nincs számukra három láb parkett / hol tehetetlenségük / ritmusra álomba ringassák”. Majd, pár sorral később egy villanás: „Elmennek mellettük az / igaz szavak és igaz emberek”. S így tovább. (4) A *Csüggedés perceiből* (197–198.) a csüggedésnek minősített éles, tiszta diagnózis: „Nekem beszélhetnek / csak az örültek / és csecsemők hiszik már, / hogy megérjük a jövőt / gótikus tornyok hiába / ágaskodnak az égre / kár akarni. / A falakról bénult agyak / szomorúsága patakzik / van jövő, és van cél, de távoli, / mint a délibáb és / elérhetetlen, mint az Igazság. /

A profétákat megfeszítik, / az eszméket eltiporják / csak / a butaság, a gonoszság és / lélekölő gyilkos hatalom örök / A csizma és a fegyver” stb. Bár ez a vers még kap egy vörös farkat, egy optimista zárlatot, a diagnózist ez sem hatálytalanítja, „csak” a kompozíciót gyengíti.

Erdélyi Ágnesnek, akárhogy is, volt érzéke a folyamatok mögötti atmoszféra, a realitások erejére is. (Legföljebb vissza-visszarántotta magát a konvencionális díszletek közé, a gondolatlanságba.)

Hogy milyen költő lett volna, ha kifuthatja magát, nehéz megmondani. De formulázásainak tömörsége, sűrűsége a jobb darabokban érzékelhető fejlődésről árulkodik, s ez versei tárgyától függetlenül, költői lehetőségeire hívja föl a figyelmet. Bíró-Balogh Tamás érdeme, hogy ezzel a lehetőséggel (s a mögötte formálódó emberrel, egy tanulságos és szimpatikus személyiséggel) szembesülhettünk.